

SECTION 3. GENERAL AND PRE-SCHOOL PEDAGOGY

3.1 Особливості діагностики емоційної сфери дошкільника

Дошкільний період вважається основою для формування емоційного життя дитини, тому проблема розвитку емоційної спрямованості дошкільника на довкілля і самого себе належить до однієї з найважливіших у дитячій психології.

Уже в дошкільному віці починає реально формуватися особистість дитини і цей процес тісно пов'язаний з розвитком емоційно-вольової сфери, із формуванням інтересів та мотивів поведінки, що, відповідно, детерміновано соціальним оточенням, передусім типовими для даного етапу розвитку взаєминами з дорослими.

Емоція – це психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання змісту життєвих явищ і ситуацій. Це обов'язкові компоненти життєдіяльності, важливий засіб активізації сенсорно-перцептивної діяльності особистості. Емоції – це надзвичайно важливий показник і тому – ключ до розгадки несвідомих мотивів. Треба лише помічати, з якого приводу вони виникають і якої вони властивості. Емоції суттєво впливають на особистість, приводять до формування і закріплення певних емоційних рис.

Дослідженням емоційної сфери займалися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники – Л. Гарковенко, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, К. Ізард, Т. Кириленко, О. Кисельова, І. Кон, В. Котирло, С. Кравчук, М. Лісіна, Я. Неверович, О. Орищенко, М. Савчин, О. Саннікова, Ю. Чернокуж та багато інших.

Емоційно-чуттєвий бік життя дитини вимагає пильної уваги й розвитку хоча б тому, що щастя пов'язано з почуттєвою формою відображення. Емоційне життя – це сукупність емоційних явищ, які відбуваються у психіці дитини дошкільного віку. Воно є своєрідною формою існування, в процесі якого дитина класифікує об'єкти, явища, стани, людей на «приємні» та «неприємні», переживає їх, виражає своє ставлення до них.

В ході еволюції емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість станів організму і зовнішніх впливів. Найпростіша форма емоцій – так званий тон емоційних відчуттів – безпосередні переживання, що супроводжують окремі життєво важливі впливи (наприклад, смакові, температурні). В екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з ситуацією, яка виникла, розвиваються афекти [84].

Емоції за походженням є формою видового досвіду: орієнтуючись на них, індивід здійснює необхідні вчинки (уникання небезпеки, продовження роду), доцільність яких від нього прихована. Емоції надзвичайно важливі для набуття індивідуального досвіду. В цьому випадку вони викликаються ситуаціями і сигналами, які передують прямим впливам, що викликаються емоціями, – це дозволяє заздалегідь до них підготуватися.

Рівень енергетичної мобілізації (активації) організму, необхідний для здійснюваних емоціями функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою і її взаємодією зі структурами головного мозку, який є центральним нервовим субстратом емоцій. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури тощо.

Емоції людини – це продукт суспільно-історичного розвитку. Вони відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки людини. Як суб'єктивна форма вираження потреб, вони передують діяльності по мірі їх задоволення, спрямовуючи її (діяльність). Вищий продукт розвитку емоцій людини – стійкі почуття до предметів, що відповідають її вищим потребам. Сильне, абсолютно домінуюче почуття називається пристрастю. Події, що сигналізують про можливі зміни в житті людини, поряд зі специфічними емоціями можуть викликати зміни загального емоційного фону – настрою [92, с. 42].

Емоційне життя людини наповнена різноманітним змістом. Емоції виражають оціночне ставлення:

- до окремих умов, що сприяють чи перешкоджають здійсненню діяльності

(страх, гнів);

- до конкретних досягнень в ній (радість, сум);
- до ситуацій, що склалися чи можуть скластися [93, с. 57].

Характер і динаміка ситуативних емоцій визначається як об'єктивними подіями, так і почуттями, з яких вони розвиваються – так з любові може розвинутиися гордість коханою людиною, сум із-зі її невдач, ревність тощо.

Відношення до відображуваних явищ як головна властивість емоцій представлене:

1) у якісних характеристиках:

- знак – позитивний, негативний,
- модальність – здивування, радість, відраза, тривога, сум тощо,

2) в динаміці протікання самих емоцій – тривалість, інтенсивність тощо

3) в динаміці зовнішнього вираження емоцій – емоційної експресії – у міміці, мові, пантоміміці [95, с. 60].

Емоції різняться мірою усвідомлення. Конфлікт між усвідомленими та неусвідомленими емоціями часто лежить в основі неврозів.

Емоційність – це властивість особистості, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій та почуттів. Емоційність виступає однією з центральних фундаментальних характеристик особистості. Емоційність є однією з основних складових темпераменту. До властивостей емоційності відносять чуттєвість, імпульсивність тощо. *Змістові аспекти емоційності* відображають явища та ситуації, що мають особливе значення для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані зі стрижневими особливостями особистості, її моральним потенціалом: спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом, ціннісними орієнтаціями. *Якісні властивості емоційності* характеризують відношення індивіда до навколишнього світу і виражаються знаком та модальністю домінуючих емоцій. Позитивні емоції мають домінувати в житті людини, оскільки це є першоосновою для нормального розвитку її психіки. Адже саме переважання позитивних емоційних станів визначає її прихильне ставлення до оточуючого світу, його прийняття, що виявляється у доброзичливому стилі спілкування, загальній

активності людини в різних видах діяльності, довірі до оточуючих, в позитивному сприйнятті самого себе. Переживання позитивних емоцій від бурхливої радості до спокійного стану загального задоволення включає в себе відчуття індивіда єдності з оточуючими, внутрішнього комфорту від того, що його розуміють, приймають таким як він є, люблять і цінують.

До *динамічних властивостей емоційності* відносять особливості виникнення, протікання і зупинки емоційних процесів та їх зовнішнього вираження [95, с. 70-72].

Емоційність є особливою формою існування особистості в світі людей та речей, адже саме в емоціях та почуттях виявляється вибірковий характер свідомості людини. Вони допомагають позначати «добре-погане», «приємне-неприємне», «красиве-потворне», відіграють важливу роль в організації та закріпленні поведінки, впливають на сприймання подій, вчинків, людей, формування унікальних рис особистості.

Основні емоції називають фундаментальними. Кожній фундаментальній емоції притаманні властиві лише їй специфічна адаптивна функція й унікальні мотиваційні якості. Вони мають характерні мімічні (нервово-м'язові) виразні комплекси й відмінні суб'єктивні переживання. Тривалість та інтенсивність вияву дитиною емоцій у мімічному комплексі послаблюються з віком, а також внаслідок соціальних впливів [84, с. 83].

Окремо кожна емоція існує короткий період часу. Вона активізує весь організм дитини і найчастіше виявляється у поєднанні з іншими, у своєрідних комбінаціях, комплексах. Фундаментальні емоції є вродженими, проте соціокультурні чинники відіграють важливу роль у визначенні емоційної експресії. «Правила» вияву емоцій виробляються певною культурою. Вона ж позначається і на соціальних настановах стосовно тих чи інших переживань.

Відомий дослідник К. Е. Ізард виділяє такі фундаментальні емоції [92]:

Інтерес – позитивна емоція, яку найчастіше переживає людина взагалі, а дитина зокрема. Вона мотивує процес навчання і виховання, творчі прагнення особистості. В стані інтересу в людини підвищуються увага, допитливість,

захопленість діяльністю. Інтерес, який викликають у людини інші люди, полегшує її соціальне життя, сприяє розвитку емоційних зв'язків між нею і навколишнім середовищем.

Радість – переживання активного внутрішнього задоволення, впевненості в собі, власної значущості, успіху своєї діяльності, прихильності оточуючих людей. Якщо ця емоція переважає в емоційному житті, то людина перебуває у стані комфорту, гармонії свого внутрішнього (психічного) і зовнішнього (соціального) існування. Радісного індивіда вирізняють оптимістичний погляд на життя, активна позиція.

Здивування – швидкоплинне переживання, пов'язане зі сприйманням людиною чогось незвичного, дивного, незрозумілого, несподіваного, раптового. Дана емоція сприяє звільненню нервової системи від попередньої емоції, яку переживала людина, спрямовує її енергію на інший об'єкт.

Горе – переживання скорботи, глибокого смутку, біди, нещастя. Ця емоція охоплює людину, яка занепала духом, почуває себе самотньою, позбавлена контактів з навколишнім, жаліє себе або когось із рідних і близьких, хто зазнав лиха.

Гнів – переживання сильного обурення, незадоволення кимось або чимось. У гнівному стані людина «кипить»: її обличчя червоніє, м'язи напружуються. Ця емоція мотивує агресивну поведінку. Контроль над нею відіграє важливу роль у процесі соціального розвитку особистості.

Відраза – вкрай неприємне переживання, викликане чимось мерзенним, бридким. Ця емоція викликає бажання людини звільнитись від когось або чогось. Часто виникає разом із гнівом, проте має свої відмінні мотиваційні ознаки.

Презирство – переживання глибокої зневаги до когось (чогось) морально низького, позбавленого гідності, підлого. Може виявлятися у підкреслено байдужому ставленні. Цю емоцію спричиняє бажання людини відчувати свою перевагу над іншими (як найкрасивішої, найрозумнішої, найспритнішої тощо). Це – «холодна» емоція, що розвивається як засіб підготовки до зустрічі з

небезпечним супротивником. Емоції гніву, огиди і презирства називають «ворожою тріадою».

Страх – переживання сильного переляку, боязні когось (чогось). Ця емоція може як мобілізувати енергію людини, так і паралізувати її. Сильний страх супроводжується невпевненістю дій, скутістю рухів. Емоція відображає потребу уникнути небезпеки, активно або пасивно відреагувати на неї. Існують різні форми страху – боязнь, тривожне чекання, переляк, паніка.

Сором – переживання індивідом сильної зніяковілості від усвідомлення ганебності свого вчинку, прояв потреби людини у соціальних зв'язках. Сором мотивує бажання сховатись, зникнути. Часто ця емоція сприяє збереженню самоповаги.

Провина – емоція, пов'язана з порушенням людиною моральної, етичної норми. Переживання виникає в ситуаціях, коли людина відчуває особисту відповідальність за когось (щось).

Якщо комплекс з двох або декількох фундаментальних емоцій виникає досить часто, він починає домінувати в емоційній характеристиці особистості, тобто перетворюється на емоційну рису. Такі комплекси як варіативні комбінації основних емоцій мають велике значення для формування соціальних зв'язків особистості з близьким і далеким оточенням. Розуміння емоційних рис дитини батьками і вихователями – важлива умова ефективного розвитку гармонійної особистості.

Позитивні і негативні емоції та їхнє сполучення відповідним чином впливають на зміст, характер, спрямованість стосунків особистості з оточуючими. Емоції – особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаних з інстинктами, потребами і мотивами людини. У процесі онтогенетичного розвитку емоції виникають раніше за почуття. За своєю формою емоції поділяються на стенічні (які активізують процеси життєдіяльності, підсилюють енергію дитини, спонукають до дій) і астенічні (які знижують життєдіяльність, послаблюють енергію, гальмують активність) [91].

Окрім фундаментальних емоцій виділяють комплекси емоцій, серед яких найпоширенішими є :

Депресія – складний порівняно з тривожністю комплекс, що складається з емоцій горя, гніву, огиди, презирства, страху і провини. Гнів, огида, презирство в людини можуть виникати як стосовно себе, так і інших людей. Виявляється у ворожості. Може підсилюватись поганим фізичним самопочуттям, утомленістю.

Любов – складний комплекс, утворений емоціями радості, інтересу, іноді – подиву, провини, страху. Посідає особливе місце в житті дитини. Джерелом любові для зростаючої особистості виступають батьки, родичі, друзі, вихователі дошкільного закладу. Любов пов'язує дитину спочатку з близьким, а з часом і далеким оточенням. Вона відіграє важливу роль у соціокультурному розвитку дитини перших семи років життя. Взаємна любов сприяє утворенню особливих стосунків, які впливають на різні сфери життя особистості.

Тривожність – комплекс фундаментальних емоцій, що включає страх, горе, гнів, сором, провину, іноді – інтерес.

Ворожість об'єднує емоції гніву, огиди і презирства. Сила кожної зокрема і всіх складових разом може викликати у дитини прояви агресії стосовно інших. Наприклад, сильний гнів збільшує ймовірність імпульсивних агресивних дій малюка. Домінуюче почуття огиди призводить до прагнення дитини уникнути людей, які викликають у неї ворожість. Презирство забарвлює агресивні дії проявами зневаги, ставлення до когось (чогось) як до морально низького, позбавленого гідності. Ворожість може перерости у зненависть, відразу, злість.

Почуття – стійкі емоційні ставлення дитини до явищ дійсності. В почуттях відображається емоційний бік духовного світу зростаючої особистості. Одне і те саме почуття може реалізовуватись у різних емоціях. Наприклад, почуття любові породжує цілий спектр емоцій: радість, гнів, смуток тощо. Подекуди в одному й тому самому почутті бувають об'єднані різні за знаком (позитивні чи негативні) емоції. Це пояснює таку властивість почуттів, як подвійність (амбівалентність).

Афекти – короткочасні сильні переживання дитини, що виникають раптово і виявляються в різких змінах м'язової діяльності та стану внутрішніх органів. Розвиваються в критичних умовах через нездатність особистості знайти адекватний вихід з небезпечної ситуації. Афекти викликаються не тільки чинниками, пов'язаними з біологічними потребами й інстинктами, а й порушеннями у соціальних відносинах особистості (несправедливістю, образою). Зміст і характер афектів залежать від особливостей виховання дошкільника в сім'ї і дитячому садку. Виникнення афектів певною мірою залежить від темпераменту і характеру зростаючої особистості [94, с. 90].

Настрої – форми емоційного життя людини, досить стійкі емоційні стани, що забарвлюють протягом деякого часу всі її переживання. Настрій характеризується емоційним тоном (позитивним – веселим, життєрадісним і негативним – придушеним, сумним), а також різною динамікою. З-поміж чинників, які визначають індивідуальні відмінності дітей щодо частоти зміни настроїв, виділимо темперамент, фізичний розвиток дитини, стан її здоров'я.

Пристрасті – це стійкі тривалі почуття, які домінують деякий проміжок часу і пов'язані з потягом дитини до певної людини або заняття (спортом, творчою діяльністю, математикою тощо). Пристрасть завжди проявляється в зосередженості, зібраності сил, у спрямованості людини на досягнення певної мети. Пристрасть полонить людину і має різну інтенсивність залежно від наявності чи відсутності перешкод для її задоволення. Пристрасть є складною емоційною властивістю людини, тісно поєднаною з пізнавальною і вольовою сферами особистості. Існують пристрасті високого і низького порядку, які відіграють у житті відповідну роль.

Таким чином переживання людини характеризуються якістю, формою, полярністю, інтенсивністю та тривалістю. В них виявляються особливості ставлення особистості до зовнішніх об'єктів і до себе самої. Емоції тісно пов'язані з діяльністю, з усіма її структурними компонентами – метою, мотивами, засобами, результатами. Емоції включені в процес прийняття

людиною рішення, долаття труднощів, у пошуках нею засобів для досягнення мети, реагування на своє і чуже досягнення.

Дошкільне дитинство – великий та важливий період психічного розвитку дитини. Перші п'ять років життя дитини прийнято розділяти на два періоди:

- період немовляти (0-3 роки),
- дошкільний період (3-5 років).

Існують ще інші поділи на періоди дошкільного віку:

- ранній (1-3 роки),
- молодший, середній (3-5 років),
- старший (5-7 років) [90].

Дошкільний вік є етапом інтенсивного психічного розвитку. Саме в цьому віці відбуваються прогресивні зміни у всіх сферах, починаючи з удосконалення психофізіологічних функцій і закінчуючи виникненням складних особистісних новоутворень.

Діти дошкільного віку мають певні психологічні і поведінкові особливості, знання яких необхідне для того, щоб ефективно здійснювати різноманітні форми роботи практичного психолога у дошкільному закладі. До цих особливостей перш за все відноситься низький рівень свідомості та самосвідомості. Мається на увазі низький внутрішній вольовий контроль; основні пізнавальні процеси дитини, як свідомо регулюючі, є ще на порівняно низькому рівні розвитку, так як когнітивний розвиток в цьому віці ще не завершується. Пізнавальні процеси набувають довільного характеру в дитини починаючи з 3-4-річного віку і закінчуються тільки до завершення підліткового віку [88, с. 44].

У сфері відчуттів відмічається суттєве зниження порогів усіх видів чутливості. Підвищується диференційованість сприймання. Особливу роль у розвитку сприймання в старшому дошкільному віці відіграє перехід від використання предметних образів до сенсорних еталонів – загальноприйнятим уявленням про основні види кожної властивості. До шестилітнього віку розвивається чітка вибірковість сприймання стосовно соціальних об'єктів.

Увага дошкільняти носить мимовільний характер. Стан підвищеної уваги

пов'язаний з орієнтуванням у зовнішньому середовищі і емоційним відношенням до нього. З віком це змінюється. Переломний період у розвитку уваги пов'язаний з тим, що діти вперше починають свідомо керувати своєю увагою. Впродовж усього дошкільного періоду увага є мимовільною; навіть старшим дошкільникам ще важко зосередитись на чомусь однотипному, зате у процесі гри, увага є достатньо стійкою.

Пам'ять в старшому дошкільному віці носить мимовільний характер. Дитина краще запам'ятовує те, що найбільше її цікавить, несе певне емоційне навантаження. У порівнянні з молодшим і середнім дошкільним віком відносна роль мимовільного запам'ятовування у дітей шестирічного віку різко знижується; разом з тим зростає міцність запам'ятовування. Дитина здатна вже відтворити отримані враження через достатньо тривалий період. Одним з основних досягнень старшого дошкільняти є розвиток довільного запам'ятовування. Деякі форми цього запам'ятовування можна віднайти і у дітей 4-5-річного віку, однак, значного розвитку воно досягає саме в 6-7-річному віці. Цьому сприяє ігрова діяльність [88].

Важливою особливістю цього віку є те, що перед старшим дошкільником може бути поставлена ціль, направлена на запам'ятовування конкретного матеріалу. Наявність такої можливості пов'язана з тим, що дитина починає використовувати спеціальні прийоми для підвищення ефективності запам'ятовування: повторення, смислове та асоціативне зв'язування матеріалу. Таким чином до шестирічного віку структура пам'яті змінюється завдяки розвитку довільних форм запам'ятовування. Мимовільна пам'ять є менш продуктивною, але в цілому ще зберігає домінуюче положення.

Великий скачок у розвитку уяви має гра, необхідною умовою якої є наявність замінної діяльності і предметів-замінників. У старшому дошкільному віці ця заміна стає символічною і поступово починається перехід до дій з уявлюваними предметами. Формування уяви безпосередньо залежить від рівня розвитку мовлення дитини. Уява в цьому віці розширює можливості соціально-перцептивної взаємодії і разом з мисленням є способом пізнання дійсності [88].

У 4-6-річному віці відбувається інтенсивне формування і розвиток навичок і умінь. Це сприяє вивченню дошкільнятами оточуючого середовища, аналізу властивостей предмету і впливу на нього з метою змінити. Даний рівень розумового розвитку, тобто, наочно-дійове мислення є ніби підготовчим етапом. На цьому рівні відбувається накопичення фактів про оточуючий світ, створення підґрунтя для формування уявлень і понять, а отже і до появи більш складної форми мислення – наочно-образного. Цьому типу мислення притаманне те, що вирішення проблемної ситуації реалізується дитиною на рівні уяви, без використання практичних дій.

І вже у старшому дошкільному віці для дітей притаманна вища форма наочно-образного мислення – наочно-схематичне. Наочно-схематичне мислення дає дитині безмежні можливості для пізнання зовнішнього світу, шляхом створення дитиною узагальненої моделі різних предметів та явищ. Разом з тим, наочно-схематичне мислення є передумовою для розвитку логічного мислення, що пов'язане з використанням та перетворенням понять.

Коли ми говоримо про порівняно низький рівень самосвідомості дошкільнят, то маємо на увазі, що діти, особливо у віці чотирьох років дуже слабо усвідомлюють власні особистісні якості і не можуть дати правильну оцінку своїй поведінці. Самооцінка і рівень домагань у них ще не сформувались настільки, щоб вони могли говорити про свої негативні чи позитивні якості. Діти віком 4-6 років вже мають таку можливість, тобто, можуть себе оцінити як особистість, але в дуже невеликих межах. Дитина, як правило, виділяє ті властивості особистості чи характеристики поведінки, на які звертали уваги оточуючі дорослі.

Емоційна сфера дитини дошкільного віку потребує особливого дослідження, оскільки виховання майбутньої особистості передбачає формування і розвиток у дитини певного емоційного ставлення до оточуючого світу, до цінностей, норм та ідеалів суспільства. Емоційний розвиток виступає як закономірний процес, який має певну логіку, а в кінцевому підсумку визначається загальною логікою розвитку особистості дитини в цілому, зміною видів діяльності, в яких

формуються емоційні процеси, специфікою взаємодії дитини зі світом людей та предметним світом [89].

Розробка ефективних науково обґрунтованих методів вивчення та виховання емоцій та почуттів є справою набагато складнішою за створення методів оволодіння дитиною певними знаннями та навичками. Виникають також і методичні труднощі при вивченні емоцій та намаганні дослідників змодельовати ті чи інші емоціогенні ситуації в умовах експерименту, при пошуку адекватних способів фіксації та аналізу різних життєвих ситуацій і відповідних емоційних переживань дитини.

Дошкільник – це суцільний орган чуття, а його емоційна сфера – основний місток, що поєднує дитину з навколишнім світом, тією основою, на якій формується ставлення до людей та до себе [94].

Вищі психічні функції, виникаючи у формі співробітництва з іншими людьми, стають індивідуальними функціями підростаючої особистості. В ході оволодіння багатим досвідом попередніх поколінь формуються потреби, мотиви, розвиваються емоції. Що саме стане цінним близьким для молодших членів суспільства, наскільки гармонійно складатиметься їх особистість, реалізуватиметься в діяннях, залежить від представників старшого покоління – батьків та педагогів.

Вивчення особливостей емоційної сфери особистості сучасного дошкільника свідчить про те, що не всі діти досягають наприкінці дошкільного віку бажаного рівня розвитку емоцій. Так одним із показників цього розвитку є розуміння і здатність вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом – мімікою, поставою, жестами.

До основних напрямків розвитку емоційної сфери, які забезпечують гармонійне особистісне зростання дошкільника відносять:

➤ розвиток вміння розпізнавати основні емоції за характерними зовнішніми ознаками – від загального до тонкого диференційованого сприймання і визначення емоційних станів, переживань, як своїх, так і оточуючих людей;

- освоєння розширення та збагачення репертуару соціальних форм вияву своїх почуттів, що має свідчити про поступовий розвиток соціальних емоцій;
- розвиток емоційних переживань від менш стійких та швидкоплинних, ситуативних до стійких та глибоких переживань, пов'язаних з внутрішнім смислом;
- розвиток емоційної чутливості, емпатії;
- розвиток здатності до емоційного передбачення – випереджаючої корекції дій;
- надання емоційним проявам більш узагальненого, усвідомленого, «розумного» характеру, більшої довільності та позаситуативності;
- формування вищих почуттів – моральних, естетичних, інтелектуальних [91, с. 101].

З віком, при спеціальній увазі до цієї сфери з боку старших, самі емоції виступають предметом спостереження і аналізу, обговорення дошкільнятами.

Емоційний комфорт, переживання позитивних емоцій є необхідною умовою і базою для розвитку всіх сторін особистості дитини, нормальної її життєдіяльності, розвитку. Відомо, що найбільш сильні і стійкі негативні емоції дитина переживає при негативному ставленні до неї однолітків, вихователів, батьків: образа, смуток, гнів, страх. Негативні емоції виявляються безпосередньо в тоні голосу, міміці, позі, рухах: їх легко помітити, треба лише бути уважнішим до дитини. І коли дитині важко, вона засмучується, визнала поразку, її образили, треба активно вислухати дитину, дати зрозуміти, що її розуміють, знають про її переживання [99, с. 12].

Уже в дошкільному віці починає реально формуватися особистість дитини, причому цей процес тісно пов'язаний з розвитком емоційно-вольової сфери, із формуванням інтересів та мотивів поведінки, що, відповідно, детерміновано соціальним оточенням, передусім типовими для даного етапу розвитку взаєминами з дорослими.

Джерелом емоційних переживань дитини є її діяльність, спілкування з

оточуючим світом. Освоєння в дошкільному дитинстві нових, змістовніших видів діяльності сприяє розвитку глибших та стійкіших емоцій, пов'язаних не лише з близькими, а й з віддаленими цілями, не тільки з тими об'єктами, що дитина сприймає, а й тими, які уявляє.

Діяльність породжує передусім позитивні емоції, причому своєю метою, сенсом, якого вона набуває для дитини, та самим процесом її виконання. Зростає потреба дошкільника в товаристві ровесників, внаслідок чого інтенсивно розвиваються соціальні емоції (симпатії, антипатії, уподобання тощо). Виникають інтелектуальні емоції. У процесі спілкування дитини з дорослими формуються її моральні почуття, урізноманітнюються прояви почуття власної гідності: розвивається як самолюбство, так і почуття сорому, ніяковості.

Важливе значення у формуванні моральних почуттів мають дитячі уявлення про позитивні еталони, що дозволяють передбачати емоційні наслідки власної поведінки, завчасно переживати задоволення від її схвалення як «хорошої» або ж невдоволення від її оцінки як «поганої». Таке емоційне передбачення грає вирішальну роль у формуванні моральної поведінки дошкільника.

Дошкільник починає відособлюватися від дорослого, диференціюючи себе як самостійну людську істоту. При цьому поведінка дитини зорієнтована на дорослого (його вчинки та стосунки з людьми) як зразок для наслідування.

Вирішальну роль у засвоєнні зразків поведінки відіграє оцінка, яку авторитетні для дитини люди дають іншим дорослим, дітям, героям казок та розповідей тощо.

Орієнтація поведінки дошкільника на дорослого зумовлює розвиток її довільності, оскільки тепер постійно зіштовхуються як мінімум два бажання: зробити щось безпосередньо («як хочеться») чи діяти відповідно до вимог дорослого («за зразком»). З'являється новий тип поведінки, яку можна назвати особистісною [102, с. 17].

Поступово розвивається певна ієрархія мотивів, їх супідрядність. Діяльність дитини тепер зумовлюється не окремими спонуканнями, а ієрархічною системою мотивів, у якій основні та стійкі набувають провідної ролі, підпорядковуючи

ситуативні пробудження. Пов'язано це з вольовими зусиллями, потрібними для досягнення емоційно привабливої мети.

Що старші стають діти, то рідше у їх поведінці проявляються афективні дії, їм легше впоратися з виконанням необхідних для досягнення мети дій всупереч обставинам.

На розвиток вольових якостей позитивно впливає гра. Відособлюючись від дорослого, дошкільник вступає в активніші взаємини з однолітками, які реалізуються передусім у грі, де необхідно підкорятися певним правилам, обов'язковим для всіх, виконувати заздалегідь визначені дії [101, с. 282].

Емоційне життя дитини – це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Це особлива форма існування дошкільника в навколишньому світі, коли він класифікує об'єкти реальної дійсності на «приємні» і «неприємні». Пізнаючи світ і певною мірою змінюючи його, дитина переживає все, з чим стикається: відчуває задоволення і незадоволення, радість і горе, обурення і захоплення, гнів і сором, упевненість у собі і ніяковість та ін.

Різноманітні переживання дитини, в яких виявляється її ставлення до того, що діється навкруги, називаються емоціями і почуттями. В емоціях і почуттях відображений вибіркового характер людської свідомості. Найчастіше переживання викликані тими об'єктами, які набувають для дитини певного життєвого значення, стають для неї цінними, оскільки сприяють або перешкоджають задоволенню різних її потреб.

Дитина диференціює явища дійсності на двох рівнях – понятійному і ціннісному. На першому, який здійснюється розумом, вона прагне встановити сутність того чи іншого об'єкта, його призначення, систему зв'язків з іншими. На другому рівні передбачається аналіз душевний, коли об'єкт сприймається дитиною як невідсторонений, тобто такий, що має до неї відношення, стосується її, не лишає її байдужою [97].

Відчуття дитиною цінності того чи іншого об'єкта, переживання нею його приємності (неприємності) спонукає до активних дій, перетворюється на мотив діяльності. Мотивом можуть бути лише визнані дитиною цінності. Емоції і

почуття, які складають емоційний світ дитини, відіграють важливу роль в її внутрішньому і зовнішньому житті. Вони збагачують відображення дитиною об'єктивної дійсності і в зв'язку з її потребами й інтересами стають спонуканнями до діяльності, регуляторами активності. Світ душевних переживань дошкільника різноманітний і включає емоції, почуття і стани. Всі вони задовольняють потребу в емоційному збагаченні дитини. Емоція «зацікавлено», «не відсторонено» оцінює дійсність і «сповіщає» свою оцінку дитині мовою переживань.

Генетичні задатки дитини, її життєвий досвід, виховання і навчання, які належать до емоційної сфери (а надто способи вираження емоцій), а також зумовлена емоціями поведінка відіграють важливу роль у розвитку особистості дошкільника, в набутті ним певних емоційних рис. Емоційні риси (наприклад, дратівливість, веселість тощо) виявляють тенденцію дитини переживати у повсякденному житті певні емоції.

Існують генетично зумовлені відмінності в емоційних переживаннях, експресивності, емоційному реагуванні різних дітей. Ступінь чутливості організму, тип вищої нервової діяльності – важливі показники розвитку емоційної сприйнятливості дитини. Що чутливіша дитина за своєю внутрішньою організацією, то швидше, тонше, інтенсивніше реагуватиме вона на зовнішні подразники [93, с. 65].

В розвитку емоційного життя дошкільника важливу роль відіграють соціальні умови (навіть за низької сприйнятливості). Часте переживання дитиною певної емоції та її виявлення неминуче призводять до формування відповідних особистісних характеристик. Наприклад, якщо дитина в сімейному колі часто відчуває страх до гримання або фізичного покарання з боку матері чи батька, такі тривожність і лякливість перетворюються на її особистісну властивість.

Емоції впливають на сприймання дитиною подій, явищ, людей. У піднесеному настрої дошкільник схильний сприймати навколишній світ крізь «рожеві окуляри»: концентрує увагу переважно на приємному, абстрагуючись від неприємного, виявляє поблажливість до недоліків інших, терпляче ставиться

до образ тощо. Засмучена дитина має песимістичний погляд на життєві явища: фіксує увагу на неприємному, перебільшує значущість образливого слова або дії іншої людини стосовно себе, негативно ставиться до запрошень однолітків до ігор тощо.

Емоції певним чином впливають на пам'ять, мислення й уяву дитини, тобто на пізнавальні процеси. Якщо малюк чимось наляканий, йому важко перевіряти різні варіанти розв'язування проблеми, логічно міркувати, відтворювати якісь події. У розгніваного дошкільника виникають лише «розгнівані» думки. У стані тривожного збудження дитина настільки охоплена «стартовими» думками й турботами, заповзята розв'язанням конкретної проблеми, що не здатна до навчання, сприймання і засвоєння будь-якої іншої інформації. Комплекси емоцій, які переживає дитина, впливають на все, що вона робить, – гру, працю, навчання, спілкування. Якщо дошкільник зацікавлений діяльністю, він прагне виконувати її протягом тривалого часу. Якщо він відчуває огиду до чогось (когось), то прагне уникнути неприємної ситуації або людини.

Досягаючи відносно високого рівня емоційної уяви, дитина намагається, перш ніж вчинити, попередньо уявити різні варіанти своїх дій і передбачити їх наслідки для інших людей, а значить і для себе самої. Відомо, що рольова гра на висоті свого розвитку є грою у людські стосунки. У ситуації необхідності відтворення людських стосунків дитині доводиться програвати внутрішньо вже не лише систему своїх дій, але і всю систему наслідків тих чи інших своїх дій та вчинків. Саме у рольовій грі, якій на жаль залишається все менше місця у структурованому заняттями часі дошкільника, починається спочатку емоційне, а згодом інтелектуальне освоєння системи людських стосунків, власне «смыслів людських дій» (для іншої людини). Відповідно, відбувається і перехід від більш примітивного виду емоційної корекції дій («корекція із затримкою») до «емоційної корекції, що випереджає» дії дитини в залежності від смислу цих дій та їх результатів для самої дитини, її потреб та інтересів [94].

Між почуттями і діяльністю дошкільника існує подвійний зв'язок. По перше, почуття породжуються діяльністю, залежать від неї. Діяльність є сильним і

невичерпним джерелом дитячих почуттів, вона пробуджує почуття впевненості, хвилювання, захоплення, радості. По друге, почуття впливають на діяльність.

Різні види діяльності дитини стають джерелом її почуттів. Переживання також пов'язані з постановкою мети, з передбаченням результату праці, з мотивами діяльності. Дитину хвилює, непокоїть, тривожить, заспокоює те, що є змістом її діяльності. Вона переживає і самий процес діяльності. В ньому виникають різні почуття, пов'язані з успіхами і невдачами, труднощами та їхнім переборенням. Успіхи, невдачі, труднощі дошкільник переживає по-різному залежно від того, які вимоги ставили перед ним, на що він у цій діяльності сподівався, яке значення для нього мають її результати. Переживає він і закінчення роботи: радіє чи сумує з приводу своїх досягнень, відчуває задоволення, самоповагу чи невдоволення і розчарування. Переживання орієнтують дитину в діяльності, спонукають до активності, допомагають або заважають завершити будь-яку роботу. Почуття є необхідною умовою творчості дитини. Що складніші завдання стоять перед нею, то важливіша роль почуттів у їхньому розв'язанні.

Існують особливості розвитку емоцій і почуттів на різних етапах дошкільного дитинства. Роздратування, гнів – звичайна емоція в дітей другого і третього років життя. Формами її вияву бувають напади люті, верещання; дитина падає на підлогу, б'є руками і ногами; іноді виникає ядуха. Подібна поведінка пов'язана здебільшого або з переживанням дитиною обмежень у поведінці, або із засмученням через невдачу. Вкладання спати, висаджування на горщик, якась заборона з боку дорослого, вдягання у громіздкий одяг, зміна звичного ходу речей можуть спричинити гнів малюка [96].

Реакції гніву в молодших дітей якісно відрізняються від аналогічних у старших дошкільників. Якщо для молодших характерні вибуховість, неадекватність, короткочасність у відповідь на вимогу, дію, вчинок дорослого, то для старших – більша виваженість, стриманість, адекватність, стійкість.

Емоційні реакції у формі опору або негативізму найбільш типові для дітей 1,5-2,5 років і 5-6 років. З віком діти краще пізнають свої можливості,

співвідносять їх зі своїми бажаннями, засвоюють те, що прийнятне для інших людей. Що ближче до школи, то більш врівноваженою стає емоційна поведінка, рідше трапляються вибухи обурення і гніву.

У кінці дошкільного – на початку молодшого шкільного віку діти вже менше схильні до страхів стосовно реальних об'єктів і подій. Проте значущими залишаються страхи, викликані уявними об'єктами. Суттєво варіюють форми реакції різних дітей на депривацію і стрес. Однією з інтегральних характеристик емоційного світу дошкільника є так звана вразливість дитини. Вона буває високою, середньою й низькою і визначає своєрідний поріг соціально-емоційного розвитку дошкільника [86, с. 10].

На індивідуальні емоційні риси суттєво впливає соціальний досвід дитини. В ході спроб реалізувати самостійний задум, відтворити щось знайоме в нових умовах, створити щось нове з метою дослідження й апробування в дошкільника виникають певні емоції, викликані інтелектуальними і моральними почуттями, які можуть трансформуватись у риси характеру, такі як допитливість, вразливість, щирість, стриманість (нестриманість). Емоційні риси дитини стають складовими її характеру.

Дитина, якій властиві запальність, лякливність, нестриманість, стикається з різними реакціями на ці риси оточуючих дорослих і однолітків. Наприклад, запальність і нестриманість дитини можуть викликати в її ровесників незадоволення, намагання уникати контактів з нею, сперечатись. Боязкість малюка може призвести до відчуження його від групи однолітків, викликати насмішки та глузування дорослих і ровесників. Соціальні наслідки суттєво залежать від тих емоцій, які найчастіше переживає і виявляє дошкільник.

Встановленню емпатійного контакту з дитиною сприяє і наша щирість, відвертість у стосунках з нею. Дитина починає навчатись розуміти і почуття дорослого по відношенню до неї, коли у нього виникають якісь емоційні проблеми.

Дитинство ставить запитання, які мають спонукати активність світу дорослих. Саме дорослі мають подбати про забезпечення емоційного комфорту

дошкільника, що є основою нормального психічного розвитку, гарантії зростання особистості, яка житиме в гармонії з навколишнім і вдосконалюватиме себе і світ навколо.

На четвертому – п'ятому році життя у дитини дошкільного віку можемо спостерігати появу почуття відповідальності, що пояснюється розумінням дитиною найпростіших ціннісних уявлень, та того, що таке добре чи погано. Дитина уже вміє відчувати та демонструвати почуття задоволення від вдалого виконання своїх обов'язків, а також відчуває засмучення при невдачах. Ці емоційні переживання виникають, за звичай, при взаємодії дитини з близькими людьми, поступово поширюючись на взаємодію із більш широким колом людей [87, с. 28].

Разом з переживанням задоволення чи незадоволення, пов'язаних з задоволенням безпосередніх бажань, у дитини виникають і більш складні відчуття, викликані тим, наскільки добре вона виконала свої обов'язки, яке значення мають їхні дії для других людей і в якій мірі дотримуються нею і навколишніми нормами і правилами поведінки.

Однією з умов виникнення у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку складних емоцій є взаємозв'язок і взаємозалежність емоційних і пізнавальних процесів – двох найбільш важливих сфер його психологічного розвитку.

Не розуміння або недооцінювання дорослими важливості емоційного розвитку дитини, по-перше, не дає можливості глибоко зрозуміти особливості самого мислення й керування його розвитком, по-друге, не дозволяє до кінця вияснити роль таких сильних регуляторів поведінки дитини, як мотиви й емоції.

Окрім дорослих (батьків чи вихователів) дитина взаємодіє ще і з оточуючими її дітьми. Спілкування – це обмін між дітьми інформацією пізнавального або афективно-оцінного характеру. Воно задовольняє особливу потребу дитини – взаємодії з іншими і пояснюється її соціальною природою. Здійснюється спілкування за допомогою різних засобів – міміки, жестів, мови. Остання – провідний засіб, який використовують дошкільники, спілкуючись

один з одним. Одна з основних функцій мови (передусім мовлення) комунікативна, або функція спілкування. В процесі мовленнєвої діяльності діти обмінюються між собою ідеями, почуттями, думками, настроєм, домовляються про свої плани, спільні дії [95, с. 81].

Реалізація дитиною потреби в спілкуванні або, навпаки, незадоволення спілкуванням викликає в неї відповідні емоції і почуття. Емоції виявляються у безпосередньому переживанні дошкільником задоволення, радості, незадоволення, засмучення, страху. Завдяки емоціям він регулює свою поведінку, співвідносить її з поведінкою інших дітей, з якими спілкується. Емоції виконують особливу функцію – виступають засобом спілкування.

У процесі обміну інформацією у дітей виникає необхідність взаєморозуміння. Вони можуть розмовляти, спрямовуючи зусилля на досягнення взаєморозуміння, а можуть і не порозумітись.

Спілкування – одна з форм взаємодії, завдяки якій діти фізично і духовно впливають один на одного, створюють себе як особистість. Спілкуючись, дошкільники обмінюються не лише своїми діями, вчинками, думками, а й почуттями. Розвинене спілкування втілюється у товаришуванні, дружбі, любові.

Взаємодія дітей, заснована на спільності їхніх інтересів і взаємній прихильності – це дружба. В дружбі розвивається рефлексія, тобто здатність старшого дошкільника відчувати можливі настрої і стани іншої дитини, враховувати їх у своїй поведінці. Особистісна взаємодія, спільна діяльність, взаємна симпатія, глибока прихильність до товариша дають дитині моральні сили, сприяють її соціальній активності, емоційній чутливості, впевненості у своїй значущості для іншого. У друзів формується готовність співпереживати, співпрацювати, взаємодіяти, радіти успіхам один одного.

Будь-яка взаємодія передбачає взаєморозуміння і взаємоповагу. Особливостями старшого дошкільника є почуття власної гідності, самоповаги, потреби у визнанні іншими. Ці важливі властивості особистості сприяють розвитку в неї потреби у самовдосконаленні і водночас вимогливого ставлення до співбесідника.

Вступаючи у взаємодію, дитина намагається зрозуміти, хто ж такий насправді партнер по спілкуванню. Дошкільники – конформні істоти, причому дівчатка більш навіювані, ніж хлопчики. Діти з низьким статусом у групі частіше приєднуються до думки більшості, ніж діти з високим статусом.

У процесі взаємного пізнання беруть участь чотири основні механізми – ідентифікація, рефлексія, моделювання і відособлення.

Ідентифікація, рефлексія, моделювання й відособлення – механізми, які дають старшому дошкільникові можливість здійснювати аналіз і контроль інформації про співбесідника, про результати взаємодії з ним. Ці властивості не є вродженими, їх дитина набуває завдяки спілкуванню з дорослими як носіями цих властивостей, виховним впливам з їхнього боку, формуванню власного життєвого досвіду [93].

Протягом дошкільного дитинства характер спілкування дитини з батьками, рідними дорослими, вихователями дитячого садка суттєво змінюється:

- збагачується його зміст;
- зростає інтенсивність контакту на одних етапах і зменшується – на інших;
- ускладнюються й увиразнюються засоби взаємодії;
- стають чіткішими функції спілкування – організація спільної діяльності, розвиток міжособистісних взаємин, пізнання дитиною навколишнього, інших людей, себе самої;
- змінюються мотиви спілкування (від первісної потреби малюка у приємних враженнях, задоволенні його органічних потреб до розвитку потреб у спільній діяльності, у підтримці, у самопізнанні).

Завданням нашого дослідження, як зазначено у темі, було вивчення емоційної сфери дошкільника. Діагностичну вибірку склали діти старших груп закладів дошкільної освіти № 5, 6, 13 міста Самбір у кількості 50 осіб.

Обстеження носило як груповий так і індивідуальний характер. Ситуація в якій досліджувались діти – заняття в закладі дошкільної освіти. Експериментальний майданчик – ігрова кімната.

Вивчення особливостей емоційної сфери особистості сучасного дошкільника свідчить про те, що не всі діти досягають наприкінці дошкільного віку бажаного рівня розвитку емоцій. Так одним із показників цього розвитку є розуміння і здатність вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом – мімікою, поставою, жестами.

Таким чином можна спостерігати поступове оволодіння дітьми знаковими системами емоцій: жестами, мімікою, виразними рухами тіла, а також словом, що якісно змінює сам світ емоцій дитини. З віком, при спеціальній увазі до цієї сфери з боку старших, самі емоції виступають предметом спостереження і аналізу, обговорення дошкільнятами.

За допомогою серії фотографій, дітям пропонувалось визначити емоцію, яка, на їх думку, зображена на фото.

Найбільш правильно дошкільнята ідентифікували емоцію радості та печалі. Дуже жваво реагуючи, вони намагалися відразу пропонувати причини виникнення таких емоційних станів. Виділилось три основні категорії причин, що викликають яскраві емоції:

- несоціальна взаємодія,
- соціальна взаємодія,
- ситуація, пов'язана з внутрішніми переживаннями дитини

незалежно від конкретної ситуації.

Емоційні реакції людей в умовах соціальної взаємодії дітей пов'язували з фізичною взаємодією (дали цукерку, погладили – сміється, стукнули лопаткою по голові – і заплавав), із взаємодією вербальною (обзиваються діти, а дівчинка сумує і плакатиме, сказали їй молодець і вона радіє).

Дошкільнята старшого дошкільного віку серед причин, що викликають ті чи інші емоції, виділяють ті, що пов'язані з внутрішнім станом, акцентуючи увагу на настрої, на самопочутті дитини, на стані здоров'я (він сумний, бо сумує цілий день за мамою, боїться, що його буде нудити, переляканий).

Загалом, навіть протягом проведення емпіричного дослідження, діти поступово прогресують в плані розпізнавання емоцій, узагальнення своїх

спостережень. Вони активно виявляють радість, пізнаючи нове, відкриваючи непомічені раніше грані, нюанси переживань.

Тому, можемо наголошувати на тому, що треба посилити увагу з боку вихователів саме на розвиток і удосконалення у дітей сприймання експресії, зробити емоційні стани людей об'єктом їх уваги, вчити точному визначенню переживань словами, що допоможе їм розуміти і свої власні переживання.

Виходячи з того, що найбільш точно діти сприймали і називали емоцію радості, їм було запропоновано розкласти 5 фотографій з експресією обличчя від спокійного задоволення до яскраво вираженої, бурхливої радості. Слід було розташувати послідовно фото за ступенем вираженості, інтенсивності емоції.

Оцінка виконання проводилась в балах, які фіксували ступінь розбіжності між правильним порядком розташування фото (від мінімального до максимального вияву емоції) і тим, що зробила дитина. Правильне виконання завдання виражалось у нульовій кількості балів.

Більша кількість балів свідчила і про більшу неточність прогнозування емоцій.

Майже всі діти шестирічного віку виконали завдання правильно (лише 2 дитини зробили по 1 помилці). Серед дітей віком 5-6 років лише 23 % виконали завдання без жодної помилки, 30 % дітей зробили по 1-2 помилки. Двоє дітей із завданням не впорались. Найбільші труднощі у розрізненні викликали суміжні фото. Серед дошкільнят 5-го року життя лише 10 % змогли вірно градувати емоційну насиченість (див табл.1.).

Таблиця 1

Диференціація емоцій дошкільнятами

№	Вік дітей	Без помилок	1-2 помилки	Не виконали завдання*
1	6 років	93 %	7 %	-
2	5-6 років	40 %	25 %	35 %
3	5 років	-	10 %	90 %

Примітка * – не виконали завдання означає зробили багато помилок, недоробили завдання, відмовилися продовжувати роботу

За даними сучасних досліджень діти дошкільного віку краще розуміють емоційний стан людини, коли можуть перейнятися моральним смислом ситуації, тобто коли бачать дії, вчинки, які приведуть до певного результату, що відповідає чи не відповідає прийнятим нормам спілкування. Емоційний образ, який починає випереджати уявну дію, вбирає в себе і майбутній результат, і його значення для оточуючих, і оцінку його з боку дорослого.

Щоб включити сприймання експресії до контексту конкретної ситуації та допомогти дітям актуалізувати моральний сенс вчинків учасників ситуації, ми запропонували для сприймання малюнки з емоційною ситуацією. Експресія обличчя головного героя була визначена досить чітко – дитина плаче на обох малюнках. На малюнку 1 обличчя інших учасників ситуації (того, хто відібрав іграшку, і того, хто віддавав). Щоб зрозуміти емоційний стан героя, дитині треба зрозуміти всю ситуацію в цілому, спираючись на свій життєвий досвід. Щоб спрямувати дітей на розкриття морального змісту ситуації, дітей питали про переживання героїв, їх відносини: що відбулося на малюнку? Як почувають себе герої? Кому з дітей найгірше? Твоє ставлення до подій?

Розуміння взаємин між зображеними на малюнку учасниками події діти виявляли по-різному. Так діти 4-5 років пояснюють причину плачу дівчинки або хлопчика таким чином: «Хоче до мами», «У мами немає грошей купити йому ведмедика». Діти 5-6 років: «Хлопчика побили (мама, тато)», «Хтось його вдарив». Олежик (здивовано): «Чого ж він плаче? Цей хлопчик, забрав ведмедика, а цей же йому віддає?». В поясненні ситуації на другому малюнку Оленка 6 років привносить свій досвід: «Дівчинка плаче, бо ніхто не дає їй іграшку: вона новенька». Багато дітей відповіли, що не знають, чому дівчинка плаче.

Діти 6-7 років вже здатні аналізувати переживання дівчинки, що плаче, спираючись на свій досвід. «Дівчинку не приймають до своєї гри, вона образилась. Мене теж не приймали, коли я прийшов до дитячого садка». Діти правильно зрозуміли експресію обличчя героїв: «це – злий, а це – добрий», «ці діти не уважні до товариша». Навіть стверджують, що «так робити не можна»,

«соромно ображати – треба гратись разом», що говорить про власне емоційне ставлення дитини до тих чи інших вчинків героїв.

Таким чином, включення завдання на сприймання експресії обличчя до моральної ситуації, де в центрі уваги є стосунки між людьми, допомагає дітям не тільки означити переживання, а й зрозуміти моральну сутність людських відносин, давати їм емоційну оцінку, актуалізувати знання норм, вимог, бачити причину того чи іншого настрою однолітка, співчувати йому або докоряти.

Важливим показником розвитку емоційної сфери особистості дошкільника є формування здатності до інтеграції кількох вимірів емоційних проявів, переживань і розуміння поліемоційності почуттів, навіть коли вони зовні не виявляються. Щоб визначити спроможність дитини самостійно ідентифікувати різні емоції та визначити їх відповідність чи невідповідність зовнішній експресії, дітям пропонували прослухати чотири історії, в кожній з яких герой переживає певні емоції, але намагається з тієї чи іншої причини приховати їх.

Прикладом такої історії є: «Катя гралася в лото з подругами. Коли роздали картки, то вона побачила, що в неї дуже хороші картки, і вона обов'язково виграє. Але вона намагається зробити такий вигляд, щоб діти не побачили її стан і не здогадалися, що вона виграє».

Після кожної історії дітям задавали питання:

- як насправді відчуває себе герой історії? (радість, сум, образа, страх, байдужість).
- яке ж почуття виявляє зовні дівчинка (або хлопчик)?

Якщо дитина не могла вербалізувати стан героя (реальний і вдаваний), ми їй допомагали – давали на вибір фотографії, що репрезентували різні емоційні стани героїв.

Одержані дані свідчать, що здатність уявляти, в якому стані знаходиться герой, якою є експресія його обличчя при намірах приховати своє переживання та вірно виразити це словесно, розвивається у дітей досить повільно. Тому багатьом дітям навіть у 6-7 років потрібна була конкретна допомога у вигляді фотографій (див. табл.2).

Таблиця 2

Здатність до інтеграції емоційних проявів дошкільнят

№	Вік дітей	Без помилок		Допомога у вигляді фото		Не виконали завдання
		Реальний стан	Вдаваний стан	Реальний стан	Вдаваний стан	
1	6 років	47 %	38 %	17 %	11 %	36 %
2	5-6 років	37 %	24 %	15 %	9 %	48 %
3	5 років	24 %	16 %	21 %	8 %	55 %

З віком зростає кількість дітей, які завдання виконали правильно (від 24% до 47 %). В той же час, з таблиці видно, що вдаваний стан визначити дітям значно важче, ніж реальний.

Навіть серед шестирічок 36% дітей не зуміли ні назвати, ні означити, спираючись на фото, вдаваний стан героя історії. Таким чином, з ростом інтелектуальних спроможностей дитини розуміти зміст емоціогенної ситуації, із збагаченням її словника визначення емоцій, розширенням її емоційного досвіду поступово розвивається й здатність розуміти реальний та вдаваний емоційний стан людини, детально означити відповідні емоції.

Зацікавившись здатністю сучасних дошкільників щодо передбачення своїх проявів у емоціогенних ситуаціях, ми вивчали зокрема спроможність дитини інтегрувати декілька вимірів емоцій: інтенсивність, наявність декількох емоцій одночасно (поліемоційність), валентність (позитивна й негативна) емоцій.

Ми вважали, що така здатність розвивається поступово за певними послідовними етапами. Спочатку дитина здатна вирізняти одну характеристику – інтенсивність однієї емоції, згодом – дві характеристики: інтенсивність однієї емоції та одночасна наявність інших емоцій однакової валентності, пізніше – здатна інтегрувати три характеристики: інтенсивність, наявність декількох емоцій (поліемоційність) при різній їх валентності.

У дослідженні взяло участь п'ятдесят дітей від чотирьох до семи років, що виховувались у молодшій, середній, старшій та підготовчій групі дитячого садка.

Методика була представлена дітям у вигляді яскравої гри. З метою максимального зменшення залежності можливостей виконати завдання (грати у гру) від вербальної компетентності, комунікативних умінь дитини тощо, гра передбачала самостійну фіксацію відповіді дитини на спеціальному візуальному планшеті. Дитині задавалась проста життєва ситуація, що здатна викликати певну емоцію (гніву, радості, страху, печалі), але не виключає можливості виникнення одночасно декількох емоцій. Вибір саме цих чотирьох емоцій був обумовлений необхідністю пред'явлення ідентичного матеріалу дітям молодшого, середнього та старшого дошкільного віку. Дані з наукових джерел літератури, а також наші попередні бесіди з дошкільниками, свідчили про можливість вже молодших дошкільнят вести розмову (згадувати, актуалізувати та прогнозувати) перебіг саме цих емоцій.

На планшеті по вертикалі розміщені обличчя з яскравими проявами емоцій. По горизонталі напроти кожного обличчя встановлені своєрідні «термометри» (шкали), що представляють три різні ступені інтенсивності вияву емоцій – (від найнижчого до найвищого). За допомогою «стрілочки», що вільно переміщується по кожній шкалі, дитина має можливість фіксувати наявність однієї або декількох емоцій та ту чи іншу ступінь її вираженості.

Перевіrivши здатність дитини ідентифікувати емоції гніву, радості, печалі та страху на аналогічних зображеннях, ми пояснювали, дитині, що відповідати вона буде, пересуваючи стрілочку по термометру тої чи іншої емоції в залежності від того, чи присутня вона взагалі і якщо так, то наскільки сильно проявляється.

Переконавшись у тому, що дитина правильно зрозуміла інструкцію (суть гри) на пробній ситуації, ми пропонували їй дев'ять ситуацій, запитуючи, чи виникне в такій ситуації кожна з емоцій, наскільки буде виражена і просили показати це на термометрі кожної з чотирьох емоцій.

Аналіз результатів показав, що дошкільників можна розділити на чотири групи в залежності від їхньої спроможності інтегрувати декілька вимірів емоційних проявів.

До першої увійшли діти, що могли виділити лише одну емоцію та розрізнити її інтенсивність.

До другої були віднесені діти, що могли виділити декілька емоцій максимальної інтенсивності та однакової валентності.

Третя група об'єднала дітей, що виділяли декілька емоцій різної інтенсивності, але однакової валентності.

Четверту групу склали діти, що могли виділити декілька емоцій різної інтенсивності та різної валентності.

Зазначимо, що дитина була віднесена до певної групи, якщо дала хоча б одну відповідь, що є характерною для виділеної групи. Як ми і передбачали, виявилось, що виділені групи означають одночасно і послідовні рівні розвитку здатності дитини до інтеграції різних вимірів емоційних проявів.

Продемонструємо кожен з рівнів типовими дитячими відповідями. Ситуація 3 задає основну емоцію суму: «Всі твої друзі пішли гратися на вулицю, а ти не пішов, бо захворів». «Буду дуже сумний» (рівень 1), «Буду дуже сумний і дуже сердитий» (рівень 2), «буду трошки сумна і дуже сердитимусь» (рівень 3), «буду дуже сумна, а ще трохи весела, бо пошукаю мультики по телевізорі (рівень 4).

Найвищого рівня інтеграції декількох вимірів емоційного реагування на ситуації (інтенсивності, поліемоційності та протилежної валентності емоцій) досягло близько половини семирічок та близько третини шестирічних учасників дослідження. Переважаючи більшість шестирічок (84%) та близько половини п'яти-шестирічних дошкільників (47 %) виявили здатність до інтеграції двох і більше характеристик емоцій (рівні 3 та 1). Для п'ятирічних дошкільнят виявилось більш характерним оперувати різною інтенсивністю емоцій або ж розуміти поліемоційність ситуації (рівні 3 та 1), разом з тим вже 20 % з них спроможні інтегрувати одночасно всі виділені характеристики емоційних проявів (рівень 4).

На рисунку 1 подані відсоткові значення здатності до інтеграції емоцій дітей різного віку.

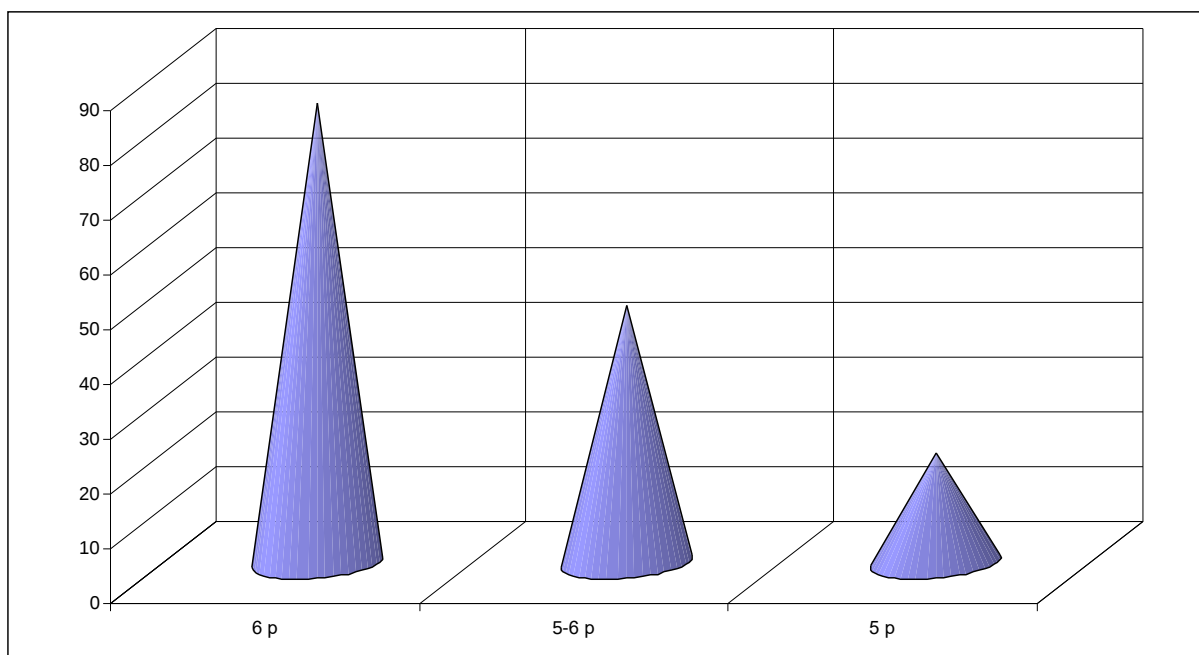

Рис. 1. Відсоткові значення здатності до інтеграції дошкільнят різного віку

Якщо аналізувати отримані результати за статевим критерієм, то можна сказати, що дівчатка в усіх вікових групах демонстрували кращу орієнтацію у своїх емоційних проявах в запропонованих емоціогенних ситуаціях. Помічено, що ігри дівчат частіше побудовані на взаємодопомозі, взаємовиручці, підтримці, в той час як в іграх хлопчиків переважають моменти суперництва. Вміння відчувати стан іншої людини, чуйно вловлювати її настрій у більшій мірі цінують дорослі саме в дівчатках, тим самим збільшуючи різницю між дівчатками та хлопчиками у ступені розуміння емоцій та вміння їх адекватно виявляти.

Щоб вивчити особливості здатності до емоційного передбачення, що є важливими індикаторами емоційного розвитку дитини, було запропоновано дітям підготовчої групи закінчити історію про дітей, передбачивши той чи інший емоційно насичений результат. Ми вважали, що певне емоційне насичення завершення одночасно стане певним показником домінуючого емоційного фону настрою дитини.

Приклад такої історії: «В дитячому садку був конкурс на кращий малюнок, Оленка (Олег) дуже хотіла гарно намалювати. І ось діти закінчили роботи і подали їх комісії на оцінку. Який же буде кінець цієї історії?» Якщо дитина не

відгукується на пропозицію, чи відчуває труднощі у формулюванні можливого сценарію розгортання подій, пропонується на вибір кілька варіантів.

- Оленка намалювала найкращий малюнок і отримала подарунок,
- Оленка не перемогла, але вирішила, що наступного разу більше постарається і намалює краще,
- Оленка не перемогла і засумувала.

Звичайно, закінчення історії дошкільник обирає, спираючись на свій власний життєвий досвід, а також характерне для себе реагування на емоціогенні життєві ситуації. Історія, що пропонується дітям, є достатньо типовою для дошкільнят, тому безпосередньо орієнтує їх на спогади про аналогічні ситуації в своєму досвіді, активізує відповідні переживання, а також заохочує до прогнозування можливого перебігу подій у власному житті і, відповідно, виникнення тих чи інших емоцій.

Оптимістичне завершення історії обрали 60 % дітей, жваво описуючи радість і тріумф дитини, що здобула перемогу. Ще 30 % дітей висловили сподівання на кращі результати в майбутньому, коли все буде краще, описуючи і печаль героїні, і занепокоєння, і роздратування, але й зовнішній спокій, небажання виявляти свою тривогу, смуток, сподівання на успіх в майбутньому, націленість на наполегливу працю і впевненість у тому, що радість перемоги обов'язково чекає на героїню. Лише 7 % дітей обрали кінець із сумними переживаннями, акцентуючи увагу на негативних переживаннях героїні, песимістичному настрої, зневірі, апатії, певній приреченості на неуспіх і страждання. 3 % дітей із завданням не впорались. Як бачимо, більшість дітей виявила тенденцію до оптимістичного прогнозування подій і відповідно позитивного емоційного стану героїні, що з певною вірогідністю може говорити про власну оптимістичну емоційну орієнтацію, емоційне благополуччя і життєрадісне сприймання світу в цілому (рис.2).

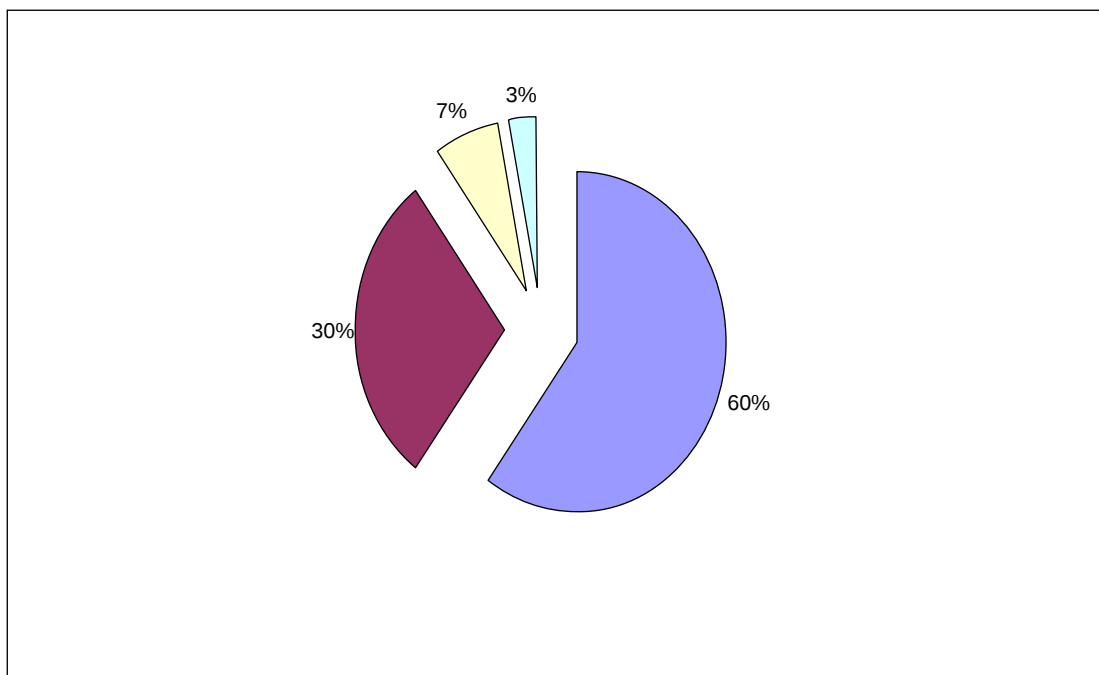

Рис. 2. Відсоткові показники емоційного передбачення дошкільнят

Ці дані перегукуються з результатами вивчення домінуючого емоційного стану дошкільнят за методикою «Малюємо настрій» [89]. Дітям було запропоновано розмальовувати ромашку кольором, який відповідає їх настрою: піднесений, веселий настрій – червоним; хороший, спокійний настрій – жовтим; і поганий настрій – коричневим. Це завдання діти виконували, коли приходили в дитячий садок і перед тим, як йти додому. Отримані результати в підготовчій групі виявилися такі: лише 13 % дітей зранку назвали свій настрій сумним, але надвечір вже у 40 % дітей настрій зіпсувався, став позначатися коричневим кольором – сумним, тривожним, а 6,5 % з них пішли додому з почуттям гніву чи образи. Ці цифри мають насторожити. Адже емоційний комфорт, переживання позитивних емоцій є необхідною умовою і базою для розвитку всіх сторін особистості дитини, нормальної її життєдіяльності, розвитку.

Любов до дитини, її визнання та безумовне прийняття, тобто задоволення базової людської потреби, є необхідною умовою комфортного самопочуття дитини, формування її активності та самостійності. Саме в дошкільньому дитинстві відбувається формування емоційного світогляду дитини. Саме емоції в дитинстві можуть відбити великий слід в майбутньому. Я вважаю, що тема емоційного розвитку дошкільника була і є актуальною завжди. Тому темою

бакалаврської дипломної роботи було обрано розвиток емоційної сфери дошкільника.

Встановлення в нормованого мінімуму гармонійного розвитку дошкільника, обов'язкового для визначення його готовності до соціального життя взагалі та до школи зокрема, має супроводжуватись оновленням змісту освітньо-виховної роботи дошкільних закладів та сім'ї.

Дошкільники досить цікаві, але водночас – важкі особистості, проте досить емоційні. Тому, при спілкуванні з даною категорією дітей потрібно бути дуже обережними, щоб не ранити їх емоційну свідомість.

Емоційне передбачення результатів своїх дій і вчинків можна викликати за допомогою словесного опису, яскравих малюнків, активізувати в першу чергу емоційні образи, яскраву дитячу уяву. Це дає значно кращі результати, впливає на дітей сильніше, ніж раціональні доводи.

Для вирішення дітьми моральних колізій доцільно використовувати відповідні життєві ситуації, де б діти могли вчитися реально співчувати, здійснювати моральний вибір, відповідно за благополуччя іншого, слабкого тощо.

Виникнення в дошкільників різних емоційних розладів, порушень соціальної поведінки великою мірою пов'язане з особливостями їхнього сімейного виховання. Сімейні конфлікти, дефіцит батьківської любові й уваги, жорсткість, надмірна вимогливість, непослідовність у системі заохочень, і покарань, психологічна неграмотність батьків, хвороби рідних – ось неповний перелік обставин, які травмують дитину, провокують різні деформації у психіці і поведінці дитини.

Важливе значення у формуванні моральних почуттів мають дитячі уявлення про позитивні еталони, що дозволяють передбачати емоційні наслідки власної поведінки, завчасно переживати задоволення від її схвалення як «хорошої» або ж невдоволення від її оцінки як «поганої». Таке емоційне передбачення грає вирішальну роль у формуванні моральної поведінки дошкільника.

В нашому житті, на жаль, відбувається багато подій, які самі по собі можуть зробити жорстокою, озлобити, довести до відчаю і викликати негативні

переживання. Діти чітко уловлюють настрій оточення. Тому батькам не слід допускати при дитині обговорення неприємностей, дивитись передачі про катастрофи і вбивства, оцінювати негативно вчинки інших, докоряти і погрожувати карою. Подібні прояви свого невдоволення і образи є кращим прикладом для наслідування і бумерангом можуть повернутися в сім'ю у виконанні дитиною.